

УДК 340.12

Ю. В. Цуркан-Сайфуліна
доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Чернівецького юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»

В. В. Макаренко
студентка VI курсу
Чернівецького юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»

СУЧАСНІ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ ЗАСАД ПРАВА

Право через вирішення конкретних правових питань у більшій мірі, ніж інші соціальні регулятори (релігія, мораль), сприяє подоланню міжособистісних конфліктів, що виникають у сучасному суспільстві. Унаслідок динамічного розширення сфери правового регулювання проявляються дві проблеми: значне кількісне зростання правового матеріалу та посилення юридико-технічного підходу до права, який не враховує його етико-соціального контексту. Подолання цих недоліків можливе шляхом окреслення мети, тобто визначення особливостей права «як такого», його онтологічної сутності, яка діалектично містить у собі ідеї рівності, свободи, справедливості тощо. Онтологічна сутність права становить незмінний зміст права, який пов'язаний із певними фізичними, антропологічними та соціальними характеристиками людського буття. Завдання цієї статті полягає в тому, щоб проаналізувати розуміння права як соціального феномена, що має місце у всіх людських суспільствах. При цьому специфіка права така, що воно завжди буде детерміноване певними засадами, які домінують у суспільній свідомості відповідного часу.

Ці та інші складні питання і склали предмет дослідження в цій статті. Опрацювання сучасних філософсько-правових концепцій засад права утворює новий погляд у розвитку правової теорії в Україні.

Під засадами права варто розуміти «фундаментальні, наріжні елементи, які використовуються у визначенні поняття права, або основні поняття, які використовуються для пояснення найважливіших особливостей чи «сутності» права» [10]. Посилаючись на роботу Г. Ротлойдера «Засади права», С.І. Максимов говорить про трансцендентні (міфологічні та релігійні) та іманентні (позаправові та внутрішньоправові) засади права [5]. Своєю чергою, позаправові засади поділяються на природні та «створені людиною», що зумовлює відмінності в методології їх осягнення. Природні засади права поділяються на географічні, біологічні, антропологічні, когнітивні, а «ство-

рені людиною» (або соціальні засади у широкому сенсі) – на економічні, моральні, соціальні, історичні. Такий перелік соціальних засад права не є вичерпним і залежно від перспективи розгляду права може доповнюватись усе новими й новими своїми вимірами. У контексті нашого дослідження принципове значення має питання щодо того, чи є владність однією із засад права, чи вона «розчинена» в безлічі інших його засад, що виступають межами юридичного дискурсу. Варто простежити, яким чином інтерпретується система засад права в сучасній правовій філософії.

Перше місце в цій системі зазвичай відводять трансцендентним засадам права (міфологічним та релігійним), відповідно до яких правовий порядок засновується на дії вищих духовних сил. Незважаючи на те, що ці засади традиційно розглядаються як такі, що втратили свою актуальність для світських правових систем, останні дослідження переконливо показують, що трансцендентальні мотиви рівною мірою присутні в сучасному праві, як і в праві стародавньому, змінилася лише форма їх буття.

Міфологічні та релігійні засади права. У надрах міфу і несвідомого лежать ті пласти правової реальності, які можуть так ніколи і не вийти на поверхню правової свідомості, але які здійснюють на неї вирішальний вплив. Міф можна назвати найдавнішою засадою права за своїм історичним походженням. Міфи визначали місце індивіда в суспільстві, в космічному універсумі та стали основою для формулювання «першонорм» звичаєвого права.

Міфологічним за своєю сутністю є таке «стихійне правовідчуття законослухняного громадянина, для якого право є самозрозумілим, таким, що не потребує додаткового обґрунтування: «Так слід робити, тому що так прийнято робити» [3, с. 187].

Міфологічні засади, таким чином, зумовлюють визнання права обов'язковою складовою суспільної реальності, а також того, що внутрішня влада права не зводиться до обставин його визнання, а базується на самому факті його існування. Таке

інстинктивне залучення міфологічних мотивів у правову площину надавало першопорядок сакральності та перетворювало їх у безсумнівні авторитетні вимоги.

Тож міфологічні засади права ґрунтуються на підсвідомому рівні людської психіки, а право, що засноване на таких міфологічних засадах, має (невідомо) авторитарний характер, є безсумнівним, не підлягає спростуванню чи критиці. Заслугують на увагу думки, відповідно до яких ідеї правової держави, верховенства права, прав людини, демократії тощо є сучасними формами правових міфів, які зумовлюють сакралізацію правової реальності, виступають факторами зміцнення владних засад права.

У той же час там, де починається самоусвідомлення, рефлексія, знаходиться межа міфічних засад права та починаються релігійні. На відміну від міфологічного, релігійне осягнення правової реальності вже не є суто нерелексивним, а втілюється в реальність через єдність стихійного та свідомого. Раціоналізація релігії в правовому дискурсі, яка є помітною як у світських правових системах, так і в релігійних, на що звертає увагу Д.О. Лук'янов [4], є важливою рисою сучасного правового розвитку. Насамперед, це пояснюється тим, що релігійні засади права відіграють усе більшу роль навіть у тих суспільствах, для яких релігія не була домінуючою формою осмислення світу.

Релігійні засади права вирізняються критичним ставленням до стандартів формального права, підкреслюючи, що Бог – «вічний законодавець Всесвіту». З точки зору релігійних засад метою морального виправдання права є узгодження правових понять із постулатами релігійного світогляду.

На шляху зближення влади з релігією, релігійною мораллю, на шляху приєднання до вищих цінностей долається невідповідність між належним і реальним змістом влади. Таким чином, релігійні засади права формують певний суспільний ідеал. «Для філософії права це означає відкриття принципово важливого для правової реальності розрізнення реальності наявного і реальності належного. Саме належне і є суспільним ідеалом. У праві також далеко не все реалізується на сто відсотків, однак так само, як і в релігійному світогляді, головне не в тому, щоби бути безгрішним, а в тому, щоби уникати гріха, докладати до цього максимум зусиль, так і у світогляді з правової точки зору важливий передусім намір не порушувати закон і право та докладання зусиль із втілення цього наміру» [3, с. 191].

Належна влада є одночасно ідеалістичною та реалістичною. Вона діє не в собі та для себе, а для суспільного блага, оскільки має вищу мету. У протилежному випадку влада не відповідає належ-

ному і, як результат, стає неправовою. Сутність влади втрачає повноцінність, коли не має свого релігійного коріння. Перефразовуючи І.О. Ільїна, світська державність, що відірвалася від своєї релігійності, а значить, і від вищої мети, не цінує релігійно-християнських коренів правосвідомості і є подібною до сліпого, який веде таких же сліпих [2, с. 288].

Релігійним засадам право завдячує й формуванням у людині своєрідного «відчуття глибинного релігійного обов'язку, який задає специфічне ставлення до світу: людина постійно свідомо відчуває себе не лише в певному праві, але й у постійному обов'язку-боргу перед кожним ближнім». Отже, «самим своїм існуванням людина вже засвідчує певні права і певні обов'язки, конкретна система права лише уточнює їх» [3, с. 191].

Моральні засади права. У межах природно-правового напряму співвідношення права і моралі виражається в положенні, за яким дотримання вимог моралі надає дійсності та внутрішнього змісту праву. Моральні засади права засновано на поєднанні моральних і правових норм, і основою цього поєднання є звичай, який виходить із цілісності народного побуту, що зв'язує такі сфери життя як громадянська, державна, сімейна, особиста та інші. Єдність цих сфер визначається соборністю, релігійним менталітетом і є гарантією дієвості законів.

Моральні засади не виключають можливості управляти суспільним розвитком на основі формального законодавства, але пов'язують це з пріоритетом духовно-моральних цінностей, так би мовити, «внутрішньої правди». «Внутрішньою правдою» є совість, діючи у згоді з якою, людина чинить і морально, і вільно. Совість виступає важливим мірилом поведінки з точки зору моральності.

У сфері права і суб'єктивної моральності необхідним є визнання і виділення моральних підстав будь-якої влади, оскільки моральна сила влади, її легітимність полягають у тому, що її добровільно визнають і охоче їй підпорядковуються. Цей моральний зв'язок, що поєднує об'єкти та суб'єкти права, становить найміцнішу і надійну опору влади.

Отже, моральність як первинний елемент свободи людини становить необхідну основу всієї діяльності людини, всіх форм проявів реалізації її інтересу, включаючи владну складову частину суспільного життя.

Серед природних засад права особливе місце займають антропологічні, які розуміють право не як абстрактну соціальну форму, що об'єктивно надана індивіду та існує незалежно від конкретних людей, а з точки зору можливості бути реалізованим у ньому з позицій принципів і структур людського буття. Осмислення антропологічних засад пра-

ва засноване на тому, що право генетично пов'язане з людиною, виникає на особистісному рівні соціального буття, і саме людина є субстанцією і основною детермінантою права, соціальним і правовим актором, головною дійовою особою соціально-правових перетворень. Антропологічні засади виявляються в процесі вивчення міри людського в праві і міри правового в людині, в переосмисленні усталених уявлень про співвідношення права і людини, логічних і концептуальних зв'язків між правом і особистістю.

Політичні засади права. Особливе значення для нашого дослідження мають політичні засади права, до яких С.І. Максимов відносить ті, що «розглядаються в системі взаємовідносин права з державою, політикою, владою, примусом. З одного боку, влада є джерелом права, а з іншого – може бути його руйнівником. Політична влада використовує право, право ж обмежує владу. Проте лише легітимна влада викликає до життя право» [5, с. 44].

Засновуючись на розумінні понять політики та влади, політичні та владні засади права мають співвідноситися як часткове і ціле. Як відзначає Г.В. Мальцев, «право, взяте у своєму об'єктивному і суб'єктивному вимірах, є особливим явищем влади, сутнісно пов'язаним із владою, і тільки опосередковано, через владу, співвідноситься з політикою і політичними інститутами» [6, с. 282]. Це означає, що політика та політичні інститути є лише одним із виявів взаємодії значно ширших за своїм змістом категорій права та влади.

Владні засади права передбачають, що влада є необхідною, центральною ланкою будь-якого правового соціального порядку, елементом, який панує в суспільстві. Дії влади визначаються суспільною метою, в якій виражається ідея влади, це – те начало, в ім'я якого влада існує і яке вона покликана реалізувати в зовнішньому світі. Усі можливі види влади у своїй дії виходять за межі власної сфери. Не дивно, що під час вивчення владної природи правових відносин стикаємося з тим, що в них переплітаються елементи всіх основних засад права.

Міра здійснення права залежить від міри, в якій відбулося становлення влади. Влада санкціонує, гарантує і оформляє право. Але право легітимізує владу (чим надає їй рис системного цілого) і в той же час виступає елементом механізму реалізації влади.

З точки зору лібертарно-юридичного типу праворозуміння владна легалізація права поєднується з юридизацією і юридичною легітимацією самої законодавчої влади як публічної та загальної. Владна сила права залежить як від легалізації самого права, так і від рівня процедурної легітимації правотворчого, правоохоронного чи правозастосовчого органу.

Позитивісти заперечують метафізичні положення про сутність, об'єктивну природу, ідеї та цінності права. Право для них – це лише реально-емпіричне явище, офіційно-владне, примусово-обов'язкове встановлення нормативного характеру. Отже, сутністю права в позитивістів виявляється владна примусовість, оскільки саме за цією ознакою вони відрізняють право від неправу.

З точки зору природного права межа між правом та владою знаходиться ближче до влади, ніж до права, відповідно, владність матиме менше можливостей для свого вияву та реалізації в праві. Перевага таких положень природного права є очевидною в концепції природних і невідчужуваних прав людини, межа влади і права в яких є максимально наближеною до влади.

І йдеться в даному випадку про владу в позитивному значенні. Зазвичай заперечують не владу як таку, а владу конкретної особи, групи або ж механізм її здійснення. Першим прикладом світогляду заперечення влади є анархізм, який заперечує державну владу, а найрадикальніше його крило заперечує ще й соціальну владу. З точки зору анархістів, влада нав'язана людині традицією та її власним невіглаством.

Мета анархістів полягає в тому, щоб переконати індивіда в його здатності жити інакше, тобто без влади, яка містить у собі виключно негативні складові елементи: несправедливість, несвободу, насильство. Внутрішня суперечливість анархізму як політичної теорії була відзначена П. І. Новгородцевим. За його твердженням, анархізм, який заперечує державну владу, не може, не змінивши себе, брати участь у політичному житті країни і звертатися до інститутів влади. Однак анархізм, який прагне політичної влади, перестає бути самим собою, а «мрії анархізму про ідеальне існування без держави і державної влади на основі вільного самовизначення суспільства» є утопічними [7, с. 271]. Вказані протиріччя позбавляють анархізм перспективи, оскільки його очікування ігнорують владні засади права.

Ще однією версією заперечення влади є відмова від неї на підставі релігійних догм. Так, в апокаліптичній літературі міститься погляд на державу як на страшного звіра, історія якого є лише одним з епізодів демонічної боротьби з Богом. Таке світобачення є одноким, адже за нього влада сприймається виключно як негативне нав'язане зобов'язання та ігнорується те, що влада закріплює (легалізує) та захищає відповідне право.

Ще однією філософською підставою заперечення влади є ідея надлюдини, що походить від Ф. Ніцше та існує в різноманітних інтерпретаціях. Така надлюдина не підкорюється законам, встановленим для інших людей, вона не знає релігійних забобонів і моральних перешкод, її життєвим призначенням є панування, але не під-

корення. Заперечення владності в соціальних відносинах, пріоритет однієї окремої особистості та її «правди» над більшістю ведуть до ідеології людинонависництва, а життя однобоко і ідеалістично мислиться лише як життя духу, що не зв'язаний законами природи і тому не знає над собою влади.

З викладеного очевидно, що суспільні відносини в цілому та правові відносини особливо не можуть існувати без владної складової частини та без врахування інших засад функціонування соціуму. Дослідження проблеми засад права має на меті виявлення факторів, які трансцендентно та іманентно впливають на саме право та на його зміст, чільне місце серед яких займає влада. Засади права – це його інституційні межі, які виступають межами юридичної раціональності. За влучним висловом Ж. Дерріда, дискурс отримує свій зміст лише за рахунок існування інших дискурсів [1, с. 12]. У цьому сенсі межі юридичного дискурсу визначаються насамперед його засадами, які одночасно є його межами. Ці межі доволі рухомі й іноді невизначені. Однак аналіз міфологічних, релігійних, моральних, політичних і антропологічних засад права показує, що владні засади права існують одночасно у двох іпостасях: як елементи всіх інших засад, оскільки і релігія, і мораль, і політика несуть у собі складові частини владної забезпеченості права; і як самостійні засади права, що пов'язані з його визначенням як сфери належного.

Література

1. Деррида Ж. Письмо и различие. СПб.: Академический Проект, 2007. 496 с.
2. Ильин И.А. Основы христианской культуры // Собрание сочинений в 10 т. М.: Русская книга, 1993. Т. 1. С. 283–330.
3. Кравченко А.П. Міфологічне та релігійне світовідчуття в осмисленні права // Філософські обрії. 2009. Т. 21. С. 186–195.
4. Лук'янов Д.В. Релігійні правові системи в сучасному світі. Харків: Право, 2015. 352 с.
5. Максимов С. До питання про засади права: спроба систематизації. Право України. 2011. № 8. С. 38–45.
6. Мальцев Г.В. Понимание права. Подходы и проблемы. М.: Прометей, 1999. 419 с.
7. Новгородцев П.И. Об общественном идеале. М.: Пресса, 1991. 640 с.
8. Foundations of Law / ed. by H. Rottleuther. Dordrecht, 2005. 205 p.

Анотація

Цуркан-Сайфуліна Ю. В., Макаренко В. В. Сучасні філософсько-правові концепції засад права. – Стаття.

У статті розглядаються проблеми засад права. Досліджуються фактори, які трансцендентно та іманентно впливають саме на право та його зміст, чільне місце серед яких займає влада. Владна є необхідною, центральною ланкою будь-якого правового соціального порядку, елементом, який панує в суспільстві. Дії влади визначаються суспільною метою, в якій виражається ідея влади, це – те начало, в ім'я якого влада існує і яке вона покликана реалізувати в зовнішньому світі. Аналізуються міфологічні, релігійні, моральні, політичні, антропологічні засади права.

Ключові слова: право, влада, примус, праворозуміння, законність.

Аннотация

Цуркан-Сайфулина Ю. В., Макаренко В. В. Современные философско-правовые концепции принципов права. – Статья.

В статье рассматриваются проблемы принципов права. Исследуются факторы, трансцендентно и имманентно влияющие на право и его содержание, главное место среди которых занимает власть. Власть является необходимым, центральным звеном любого правового социального порядка, элементом, который царит в обществе. Действия власти определяются общественной целью, в которой выражается идея власти, это – то начало, во имя которого власть существует и которое она призвана реализовать во внешнем мире. Анализируются мифологические, религиозные, нравственные, политические, антропологические основы права.

Ключевые слова: право, власть, принуждение, правопонимание, законность.

Summary

Tsurkan-Saifulina Yu. V., Makarenko V. V. Contemporary philosophical and legal concepts of the principles of law. – Article.

In the article it is considering the problem of the fundamentals of law. The factors are investigating, which affect transcendently and immanent namely on the law and its content, the main place among which takes power. Power is necessary, the central element of any legal social order, an element that prevails in society. The actions of power are determined by the public purpose, in which the idea of power is expressed, that is the beginning, in the name of which the power exists and which it is called to realize in the external world. Analysis of the mythological, religious, moral, political, anthropological fundamentals of law.

Key words: law, power, primus, legal awareness, legitimacy.